

В. Б. Молчанов

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), yakudza68@ukr.net

РОЗВИТОК МІСТ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

У повідомленні висвітлюється процес заснування і розвитку міст на Донбасі. На підставі різних джерел та історичних досліджень з'ясовується, що їх утворення відбувалося переважно за територіально-адміністративним принципом як важливих транспортних осередків та оборонних форпості. Після реформи 1861 р. і до 1900 р. збільшення кількості міст і зростання міського населення зумовлювалися стрімким промисловим розвитком регіону, заснуванням при підприємствах великої кількості робітничих селищ і поселень. Головними чинниками зростання міст і містечок були промисловий переворот, індустріальний бум, розбудова залізничної мережі, збільшення обсягів торгівлі тощо. На початку XX ст. розвиток міст характеризувався облаштуванням і благоустроєм центральної, елітної частини населених пунктів регіону. Їх особливостями були впровадження різного роду побутових вигод, розширення міської транспортної мережі, облаштування вулиць та громадських місць. Водночас умови життя більшості містян залишалися незмінно важкими.

Ключові слова: Донбас, міста, населення, промисловість, торгівля, культура, шахта, транспорт, регіон, завод, Юзівка, водогін, Горлівка, Луганськ, Маріуполь.

V. B. Molchanov

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yakudza68@ukr.net

THE DEVELOPMENT OF THE CITIES OF DONBASS IN THE SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURY

Abstract

The message highlights the process of Foundation and development of cities in the Donbass. Based on various sources and historical research, it turns out that

if at first their education was mostly at the administrative-territorial principle as an important transportation centers and military outposts, and after the reform of 1861 and 1900, the increase in the number of cities and urban population growth due to rapid industrial development of the region, creating at the enterprises of a large number of towns and villages. The main factors of the growth of cities and towns was the industrial revolution, the industrial boom, the development of the railway network, the increase in trade. In the early twentieth century. urban development was characterized by the arrangement and landscaping of the Central part of the elite settlements of the region. Their features were the introduction of various kinds of household facilities, expansion of urban transport network, construction of streets and public places, the elite building in the Central parts of cities. At the same time the living conditions of the majority of citizens remained consistently heavy.

Keywords: *Donbass, cities, population, industry, trade, culture, mine, transport, region, plant, Yuzovka, water, Gorlovka, Lugansk, Mariupol.*

Соціально-економічне зростання Донбасу у другій половині XIX ст. невід’ємно пов’язане із заснуванням і розвитком міст як осередків промисловості і торгівлі та центрів поширення культури й міського способу життя. Разом із розвитком промислового виробництва та розширенням ринкових відносин процеси утворення і розвитку міст істотно прискорилися, формувалися населені пункти, робітничі селища, зростало число людей, зайнятих у масовому виробництві, для котрих вільнонаймана праця стала єдиним або переважним джерелом існування. Вони були особисто вільними людьми й повністю залежали від кон’юнктури ринку праці. Вирішальним поштовхом до прискорення темпів зростання міст Донбасу була реформа від 19 лютого 1861 р., коли селян було звільнено від кріпацтва. Звільнені селяни масово прибували до регіону у пошуках заробітків й оселялися зазвичай у містах, містечках і робітничих селищах. Реформа дала поштовх до прискорення процесів урбанізації у краї. Термін урбанізація (від лат. «urbanus» — «міський», «urbs» — «місто») розглядають як історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структуру населення, його образ життя, культуру, розміщення виробничих сил тощо¹. Урбанізація справляє значний вплив на розвиток соціально-економічних відносин, адже саме з містами пов’язані основні досягнення цивілізації. Посилення урбанізаційних процесів у другій половині XIX ст. на Донбасі призвело до виникнення робітничих селищ, збільшення концентрації населення в містах, що сталося завдяки розвитку промисловості, транспорту, засобів зв’язку, інтенсифікації сільського господарства та ін.

¹ Большая советская энциклопедия в 30-ти т. — Т. 27. — М., 1977. — С. 72–74.

Оцінюючи джерельну базу дослідження, необхідно зазначити, що до її складу ввійшли статистичні видання², довідково-комерційні збірники³, матеріали дореволюційних газет⁴ та ін. Аналіз історіографії проблеми дозволяє акцентувати увагу на роботах ряду дослідників. Серед дореволюційних видань необхідно виділити працю О. Лоранського⁵. Істотний внесок у вивчення проблеми здійснили і радянські вчені при підготовці багатотомних видань з історії України. Серед робіт сучасних українських істориків слід виділити праці А. Маргулова⁶, В. Подова та В. Курило⁷ й ін.

Автор даного дослідження ставить за мету з'ясувати процеси заснування та розвитку міст на теренах Донбасу у другій половині XIX — на початку XX ст.

У передреформний період український Донбас був порівняно малонаселеним і майже неосвоєним промислово: тут жило близько 400 тис. осіб, видобуток вугілля становив 6 млн пудів, працював Луганський чавуноливарний завод⁸. Але все це мало надто мізерні результати для освоєння краю в рамках кріпосницького ладу.

Великі промислові центри Донецького краю (Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Донецьк) виникли на основі об'єднання численних поселень, у тому числі сільських, навколо одного чи кількох великих промислових підприємств. Це спричинило явище урбанізації, формування міського способу життя зі специфічними потребами мешканців.

Попри малонаселеність і промислову нерозвиненість краю, тут до 1861 р. існували міста й селища. Щоправда, їх було мало. Маріуполь і Слов'яносербськ виконували функції повітових центрів Катеринославської губернії. Були ще Бахмут, Слов'янськ, Лисичанськ і Луганськ. Кожне з цих поселень мало свою специфіку. Приміром, Бахмут і Слов'янськ свого часу були засновані як селища солеварів для їх захисту від татарських набігів.

---

² Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / Обраб. Н. Штиглиц. — Т. XLVI: Харьковская губерния. — СПб., 1869. — 210 с.; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. 2: Бахмутский уезд. — Екатеринослав, 1886. — 1092 с.

³ Славянские минеральные воды. — Славянск, 1898; Адрес-календарь южного горнозаводского и торгово-промышленного района на 1908 г. — Юзовка: Типография Г.С. Пенякова, 1908. — 364 с.

⁴ Горный журнал. — 1875. — №1. — 188 с.

⁵ Лоранский А.М. Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России 1700–1900 гг. — СПб., 1900. — 204 с.

⁶ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках. Дис. к.і.н. — Донецьк, 2005. — 187 с.

⁷ Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу. — Луганськ, 2009. — 300 с.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К., 1968. — С. 15.

У Слов'янську на початку XIX ст. набули розвитку дрібні ремісничі виробництва — кузні, чинбарні, шевські і ткацькі майстерні. Відповідно до опису першої половини XIX ст. у місті було 15 вулиць і провулків (немощених), 2 площі, 3 дерев'яних мости, 967 будинків, усі дерев'яні. Мешканців у Слов'янську налічувалося 5850 душ обох статей, з яких 2918 становили чоловіки. Жителі займалися переважно садівництвом, городництвом, торгівлею та промисловим виробництвом. Фабричних закладів у місті існувало 16, у т.ч. миловарних — 1, салотопних — 8, пивоварних — 4, цегляних — 3, млинів вітряних — 33⁹. Уже в 1864 р. у місті налічувалося 1548 дворів, де мешкало 11 198 жителів обох статей¹⁰. На 1870 р. у Слов'янську, що був волосним центром Ізюмського повіту Харківської губернії, проживало 11 653 особи, з яких 4111 були селянами (з 1496 будинків лише 17 мурованих). На 1858 р. у Слов'янську діяло 9 соляних заводів, котрі працювали на кам'яному вугіллі. Вони щороку виварювали близько 40 тис. пудів солі й одержували понад 14 тис. руб. прибутку. На 8 салотопних заводах виробляли сало і вичиняли шкури на 100 тис. руб. Крім того, тут було 2 миловарних заводи та 1 тютюнова фабрика¹¹. Важливу роль у розвитку міста відіграло заснування курорту. Місцеві мешканці давно помітили цілющі властивості соляних (ропних) озер. У 1827 р. на них звернули увагу лікарі й почали рекомендувати хворим як лікувальну процедуру. У 1836 р. за наказом начальника військових поселень графа Нікітіна на південному березі Ропного озера обладнали купальні. Через чотири роки тут було засновано лікарню на 200 ліжок — відділення Чугуївського військового шпиталю¹².

У Бахмуті на 30-ті рр. XIX ст. крім 4 церков і 3 казенних будівель, налічувалося 835 обивательських будинків, навчальний заклад, лікарня. На все місто кам'яних споруд було лише 3. У 1831 р. тут проживало 3174 чоловіків і 2739 жінок. Значного розвитку набуло салотопне виробництво, а в 1857 р. у місті було засновано воскобійний завод¹³. Міська транспортна мережа у 1857 р. складалась з 27 вулиць і 2 площ. На головній розміщувалися ряди кам'яних крамниць і магазинів. На другій — торговій — проводилися ярмарки. Вулиці й площі, як і в інших містах, були немощеними. На той час у Бахмуті проживало 9197 осіб, з яких найманих робітників було лише 83. Хоча у місті й було 14 підприємств, але усі вони були дрібними. Це — свічковий, миловарний, воскобійний, 6 салотопних, 5 цегляних заводів. Із закладів торгівлі — магазин і багато крамниць. Подальше зростання Бахмута пов'язане із залізничним будівництвом і вироб-

⁹ Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 190.

¹⁰ Списки населенных мест Российской Империи. — Т. XLVI. — С. XLI.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К., 1970. — С. 708.

¹² Славянские минеральные воды. — С. 7.

¹³ Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 190.

ництвом солі. У 1874 р. у місті було побудовано великий завод, розрахований на виварювання 2 млн пудів солі на рік. Виникали нові соляні підприємства. У 1880 р. вступила в дію Брянцевська соляна копальня за 12 км від Бахмута. Уже в 1883 р. вона дала 3 407 990 пудів кам'яної солі. Збуту продукції сприяла залізниця, що вивела бахмутську сіль у центральні райони країни. У 1878 р. тут побудовано залізничний вокзал, а пізніше — ще один. Про розвиток промисловості свідчить той факт, що в 1900 р. у Бахмуті налічувалося 76 підприємств, на яких працювало 1078 осіб. Розширювалася й забудова. У 1875 р. навпроти собору в парку було відкрито фонтан. Це стало можливим завдяки тому, що того ж року в місті вступив у дію водогін. Зростало населення міста. За переписом 1897 р., тут проживало 19 316 осіб. Розвивався внутрішній міський транспорт, існувало кінне візництво¹⁴.

Серед перших населених пунктів краю, заснованих саме як промислові поселення, на 60-ті рр. XIX ст. були Юзівка й Горлівка¹⁵. Так, у межах Горлівки існувало кілька поселень: Зайцеве, Государів Байрак, Корсунь та ін. Заснування ж робітничого селища Горлівка пов'язане з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Було оголошено конкурс на отримання концесії, в якому переміг московський купець першої гільдії комерції радник С. Поляков. Безпосередньо керував роботами в районі селищ Зайцеве та Микитівка інженер-гірник П. Горлов, який на той час уже мав досвід проведення гірничих робіт та облаштування підприємств. Доволі швидко паралельно з будівництвом залізниці зводилося житло для майбутніх залізничників, пакгаузи, станція-вокзал. У Микитівці було збудовано склад для вугілля, ковальську майстерню, депо. Так виникло робітниче селище й залізнична станція, яку з часом назвали Горлівкою¹⁶.

Під час дослідницьких робіт південніше Микитівки П. Горлов виявив поклади вугілля, що вже частково розроблялися місцевими селянами. Він запропонував побудувати тут шахти для забезпечення вугіллям паровозів і парових двигунів водокачок. У результаті було відкрито Корсунську копальню, що згодом стала відомою як шахта „Кочегарка”¹⁷.

Вступивши в дію, шахта приєднала й колишні селянські розробки, реконструйовані П. Горловим. Це було найбільше вугільне підприємство Донбасу. У 1879 р. воно давало понад 5 млн пудів палива, тут працювало більше 1000 осіб. Надалі в Горлівці було збудовано нові копальні: у 1889 р. — „Альберт”, а в 1897 р. — „Альфред”. У результаті обсяг вуглевидобування

---

¹⁴ Там само. — С. 256–257.

¹⁵ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. — Донецьк, 2000. — С.13–15.

¹⁶ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. 2. — С. 62.

¹⁷ Горный журнал. — 1875. — № 1. — С. 7.

різко зріс. У 1889 р. місцеві шахти видали на-гора 42 млн пудів вугілля й виробили 12 млн пудів коксу.

У 1899 р. в Горлівці було засновано „Бельгійське анонімне товариство Государевобайрацьких кам'яновугільних копалень”, а у 1900 р. — ще одне „Товариство Микитівських копалень”. Але у місті розвивалася не тільки вугільна промисловість. Бельгійська компанія в 1897 р. побудувала тут машинобудівний завод, який виготовляв устаткування для шахт і металургійної промисловості. Восени 1885 р. почалося спорудження шахти з видобутку кіноварі, а потім ртутного заводу, де 14 грудня 1886 р. було отримано першу в Росії ртуть. У 1893–1895 рр. у Горлівці побудовано алебастровий, цегляний і цементний заводи, працював кам'яний кар'єр, діяло кілька вальцьових млинів, маслоробка.

Горлівка в кінці XIX ст. була відома й своїм гірничим училищем, яке в 1878 р. відкрило Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості. Це був приватний навчальний заклад С. Полякова для підготовки штейгерів і машиністів підйому. Разом із підприємствами росла й чисельність населення шахтарських та заводських поселень. Ядро Горлівки — селище Корсунської копальні № 1 — у 1897 р. налічувало 7,2 тис. осіб¹⁸.

Паралельно з розбудовою міста й заснуванням промислових підприємств відбувалася розбудова водогінної мережі. Від невеличких озер Шубинського болота провели перший водогін для заправки паротягів і різних технічних потреб. До 1917 р. на Донбасі практично не було системи побутового водопостачання, а 155 невеликої потужності водогонів обслуговували потреби промисловості й транспорту¹⁹.

На Донбасі робітники між собою називали підприємства та навколишні поселення іменами промисловців, підприємців, котрі володіли чи управляли заводами, фабриками, шахтами. Так виникли Рутченкове (з власниками-поміщиками, а згодом промисловцями Рутченками), Юзівка, Єнакієве, Гришине, Алчевськ, Іловайськ та ін. Не була винятком і Горлівка, названа за ім'ям гірничого інженера та підприємця П. Горлова.

Робітниче селище Горлівка в перші роки існування було невеликим. Формувалося воно як за лінійним способом, так і хаотично. Від шахти в напрямку хутора Олексіївки до церкви пролягала головна вулиця — Конторська (єдина мощена на все селище). Тут спорудили добре облаштовані будинки для адміністрації і службовців. Паралельно Конторській проходила вулиця Поштова, перпендикулярно — Десятинна. За Десятинною облаш-

¹⁸ Лоранский А.М. Указ. соч. — С. 176; Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 259.

¹⁹ Кондуфор Ю.Ю. История рабочих Донбасса. В 2-х т. Т. 1: Рабочие Донбасса в период капитализма и условиях перехода от капитализма к социализму. — К., 1981. — С. 168; Жеребецкий П.И. История города Горловки. — Горловка, 2001. — С. 29.

тували ринкову площу. Далі, у напрямку Янковського лісу були халупи робітничого люду. Вулиці між рядами називалися „лініями”, які нумерувалися з 1-ї по 16-ту.

Вже у 70–80-х рр. XIX ст. на території Горлівки виокремлювалися різні робітничі селища. Поселення при ртутному руднику мало устрій, аналогічний Горлівці, головна будівля-садиба з садом управляючого була віддалена від заводу з його шкідливими викидами. У житловому масиві було 5 двоквартирних кам'яних будинків із літніми кухнями, сараями, клунями. У кожному дворі відводилося ще й місце під сад. Будинки огорожувалися високими кам'яними парканами. Вулицю замостили подрібненим щебенем-піщаником. Призначені були житла для штейгерів, механіків, бухгалтерів. Ближче до шахти і заводу розміщувалося ще 12 двоквартирних будинків, менших за розмірами — для службовців рангу десятників, майстрів, кваліфікованих працівників, машиністів. Південніше машинобудівного заводу розташувалося 12 казарм для робітників і 5 великих казарм по 40 місць у кожній. Сімейні робітники мали землянки з печами²⁰.

Загалом міста й робітничі селища Донбасу упродовж тривалого часу не перетворювалися на осередки формування інтелігенції. Освоєння регіону відбувалося спочатку переважно іноземними підприємцями. Разом із капіталом вони привозили й інженерно-технічних працівників. Однак ідеї іноземних підприємців реалізовувалися переважно місцевими робітниками. Поповнення рядів інтелігенції Донбасу з українського селянства було вкрай уповільненим унаслідок зневажливого ставлення більшості сільських жителів до інтелектуальної праці. Селянський традиціоналізм міг би сприяти дотриманню українських звичаїв у містах, і навпаки, поповнення рядів інтелектуалів з інших верств сприяло процесу російщення українського соціокультурного простору. Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був занадто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали колишніх селян на маргіналів, котрі легко піддавалися стороннім впливам²¹. У 1890 р. у центрі Горлівки було відкрито „Клуб-театр зборів службовців”, де виступали приїжджі артисти, а також ставилися самодіяльні спектаклі, проводилися вечори відпочинку. Перші автономні суспільні організації почали працювати лише в 1917 р., але проіснували вони недовго. Наслідком жорсткого контролю з боку влади було обмеження можливості для мешканців регіону стати повноправними громадянами. Потрапивши на Донбас,

---

²⁰ Жеребецкий П.И. Указ. соч. — С. 40.

²¹ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008. — С. 163.

українські селяни швидко асимілювалися, їх подавлювала фабрично-заводська система, вони втрачали особистісно-екзистенційне сприйняття світу²².

Вагомий внесок у розвиток Горлівки здійснив О. Ауербах²³, започаткувавши ртутне виробництво. Цей метал уже експортували за кордон, а не імпортували як раніше. Але підприємство було дуже небезпечним і шкідливим. Чимало працівників помирали від отруєння парами ртуті, сірки, інших хімічних речовин. У селищі ж серед пересічних людей, звичайних, малокваліфікованих працівників панувала абсолютна побутова невлаштованість упродовж багатьох десятиліть.

Аналогічне становище склалося і в Юзівці, лише з різницею у специфіці галузей виробництва: поряд із вугільними шахтами — не кольорова, а чорна металургія, і подібна ситуація з будівництвом селища для працівників заводу Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізорозного та рейкового виробництва. Почалося все у 1869 р., коли валлієць Дж. Юз отримав від російського уряду право збудувати металургійний завод²⁴. Державі потрібно було розвивати передусім залізорозне й рейкове виробництво. У 1866 р. концесію на будівництво рейкового заводу отримав князь Кочубей, котрий, не маючи достатніх коштів, поступився нею на користь Дж. Юза. Землю для будівництва заводу він частково отримав від казни на пільгових умовах та ще й кредит узяв, а до того ж орендував або скуповував ділянки в місцевих поміщиків і селян, що, до речі, свідчить про заселеність краю. І приїхав він не в голий степ, а на хутір Овечий, у кузні якого й почав діяти перший, підсобний цех майбутнього заводу. Зрештою, створене Дж. Юзом товариство стало наприкінці XIX ст. одним з найбільших власників та орендарів землі у зоні, прилеглий до р. Кальміус.

На землях Новоросійського товариства виникло робітниче селище, жителями котрого найперше стали українці — місцеві мешканці з навколишніх сіл та росіяни — вихідці з центральних–чорноземних районів Росії, а також англійці й деякі інші іноземці — кваліфіковані робітники, майстри, техніки, службовці, запрошені Дж. Юзом. Особливість селища — стихійне виникнення і швидке зростання завдяки прийшлому населенню. За дуже короткий період сюди перебралося стільки робітників з інших регіонів імперії, що це склало значний потенціал, який рік у рік зростав. Уже у середині 70-х рр. XIX ст. робітниче селище отримало назву Юзівка — за прізвищем директора-розпорядника Новоросійського товариства Дж. Юза.

---

²² Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 44.

²³ Лященко В.Г. Торгово-промислова буржуазія Донбасу в 1861–1917 // Летопись Донбасса. — Донецьк, 1992. — Вып.1. — С. 33–36.

²⁴ Гайдук В.А., Лященко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Вказ. праця. — С. 19.

Діючи методами „батога і пряника”, Дж. Юз зміг створити постійну робітничу еліту. Щоб відбити у вчорашнього селянина його прагнення до землі, а отже, й здатність залишити місто і піти туди, звідки прийшов, а також задля отримання прибутків, Дж. Юз нещадно експлуатував робітників. Робочий день сягав 16 годин на добу, збільшуючись для некваліфікованих працівників, котрими лише й могли бути вчорашні неписьменні селяни-кріпаки. Заводчанам не дозволялося обзаводитися земельними ділянками, мати сади чи городи, тримати продуктивну й робочу худобу, тобто не давалося найменшого шансу, можливості прогудуватись інакше, ніж роботою на заводі. Заробіток улітку сезонно зростав. Відірвати селянина від землі й створити з нього робітника, уже нездатного до іншої, окрім найманої промислової праці — цього, власне, і домігся валлійський підприємець.

Дж. Юз будував більш-менш пристойне житло для кваліфікованих робітників і спеціалістів, натомість у землянках і бараках жили чорнороби. Звичайно, що за тодішньої соціокультурної та освітньої ситуації абсолютна більшість мешканців Юзівки, практично всі колишні селяни-заробітчани не мали можливості поліпшити власні умови життя чесною працею, навіть їхні діти й онуки практично не мали перспективи вибратись із землянок. І так тривало десятиліттями. Тож люди втрачали надію, а оскільки чорноробів була більшість, то серед них і визрівало сприятливе підґрунтя для радикальних виступів. Слід визнати, що Дж. Юз не зміг створити в поселенні атмосфери спільної відповідальності, єднання всіх жителів, закласти основу громадянського, цивілізованого суспільства. Зберігалися уявлення: за все відповідає, і в усьому винен господар, пан, хазяїн, котрим до самої смерті в 1889 р. був Дж. Юз²⁵.

Після смерті батька четверо синів Юза успадкували капітал у 90 тис. фунтів стерлінгів, завод і промислове містечко, та керували ним до 1900 р., а далі підприємством управляли вже англієць Андерсен і А. Свіцин²⁶. Щоправда, управління заводом означало на практиці керівництво життям робітничого селища, яке доволі швидко зростало.

Процес розростання Юзівки включав поглинання найближчих населених пунктів і промислових підприємств. До таких, перш за все, слід віднести гірничовидобувні рудники, що відкривалися поблизу заводу з метою задоволення його потреб у мінеральному паливі. Процес злиття найближчих гірничовидобувних копалень і заводського поселення почався ще у 80-х рр. XIX ст.

Велика кількість прийшлого люду була яскравим показником ступеня інтенсивності та промислового розвитку, заселеності регіону, зростання числа робітничих містечок, їх розширення тощо. Джерела засвідчують, що у

---

²⁵ Там само. — С. 19–30.

²⁶ Там само. — С. 18–30.

районі заводу Новоросійського товариства постійно мешкало понад 19 620 іногородніх робітників. Крім того, близько 2000 вантажників, які перевозили вугілля від рудників до залізничної станції та руду для заводу з Маріупольського повіту, а також майже 1000 працівників, котрі очікували на «вакансію», аби влаштуватися на роботу в рудні чи на завод.

Розширення території робітничого селища відбувалося у трьох напрямках: оселялись поблизу металургійного заводу і його ж рудників „Гілки” та „Смолянки”. Хоча відстань між підприємствами була не дуже значною, усе ж їх зв’язала залізниця²⁷. Водночас слід відзначити, що наприкінці XIX ст. у трьох названих вище напрямках знаходилися цілком самостійні поселення, ще не з’єднані між собою.

Тож робітниче селище розрослося на північ і розподілялося на північну й південну частини. Північна частина — Новий Світ — котра була названа на честь одного з перших кабаків, відкритого у 1871 р., центральна частина селища. На головній площі поблизу кабака розташовувались ряди крамниць, які завершувалися базаром. Ця площа являла собою квадрат, на одній зі сторін котрого розміщувалися контора заводу й поліція. Тут же з’явилася перша дерев’яна будівля цирку. Над усіма спорудами домінував Свято-Преображенський собор, зведений 1888 р. коштом місцевих жителів. Площа, через велике скупчення торговельних закладів, так і називалася — Торговою. Уже в 1886 р. у центральній частині Юзівки нараховувалося 64 торговельно-промислових заклади, переважно „крамниці з товарами”, а 1908 р. з’явилася мережа магазинів²⁸. Із кінця вересня 1880 р. на Торговій площі проводили щорічно тижневі ярмарки.

До 90-х рр. XIX ст. Юзівка забудовувалася хаотично, а згодом власники землі вирішили розпланувати місто за англійським зразком. Відтоді відчутним стає вплив іноземців на розвиток селища. Було прокладено паралельні вулиці-лінії, котрі під прямим кутом перетиналися провулками. Загалом нараховувалося 19 ліній.

У 90-х рр. XIX ст. до Першої лінії прилягали Друга, Третя, Сьома лінії — елітна частина селища²⁹. Тут було збудовано засклені, прикрашені вітражами будинки, де розташовувалися банки, друкарні, навчальні заклади, готелі. Саме на Сьомій лінії відкрився найбільший готель селища — „Великобританія”. Ці вулиці були чистими, упорядкованими, деякі вимощені бруків-

---

²⁷ Майорова Н.Л. История Донецкого края в документах и материалах. — Донецк, 1995. — С. 85.

²⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии... — С. 235; Адрес-календарь южного горнозаводского и торгово-промышленного района на 1908 г. — С. 31–36.

²⁹ Крыжвая Ж.П. Облик дореволюционной Юзовки // У истоков города Донецка: Материалы научно-практической конференции. — Донецк, 1998. — С. 56.

кою, а на початку ХХ ст. вже освітлювалися 113-ма електричними і 2000 газовими ліхтарями, котрі горіли усю ніч за рахунок Новоросійського товариства. Компанія здавала в оренду ділянки під забудову — „плани”. На північ від престижного району Юзівки з’явилися робітничі будинки — „чотирирубльові” (за проживання в них платили 4 руб. щомісячно). Таке житло могли собі дозволити далеко не всі робітники.

У 1917 р. північна частина селища швидко розвивалася, тут сформувався центр селища: адміністративний, торгівельний, культурний, релігійний. У 90-х рр. ХІХ ст. було закладено парк із літнім театром і ставком. У центральній частині навіть посаджено дерева, які підходили до місцевих умов: американські клени, жовті акації, абрикоси, шовковиці, волоські горіхи та ін.

Особливо швидко розширювалася південна частина — заводська. Тут знаходилися майстерні, депо, шахти, контори (заводська і шахтна). Заводські споруди оточували належні заводу житлові будинки, квартири, „балагани” і „каюти”. Саме в них і мешкали робітники, називаючи свої поселення „шанхаями”, „нахабовками”, „налеповками”, „собачівками”. Зводились і приватні будинки на орендованій у товариства землі за власний кошт.

В Юзівці — спочатку маленькому і зведеному практично на очах одного покоління людей селищі — більш рельєфно проходила межа між бідністю і багатством, розкішшю та злиднями. Адже благоустрій торкався лише центральної частини населеного пункту. Так, іноземні спеціалісти жили в окремому секторі житлового району, в 4-квартирних будинках. У 1889 р. вартість їхнього житла становила від 1 до 8 руб. на місяць. Сам Дж. Юз жив на хуторі Веселому (робітники охрестили район Собачівкою). Будинок був цегляним на два поверхи, із підсобними приміщеннями (собачник, стайня, хлів, мурована прибудова).

До південної частини селища прилягала територія, znana тоді як Латинський базар. Саме в місцевій поміщиці Ларіної Дж. Юз орендував землю та заклав перший рудник. Тут знаходилося робітниче селище з розвинутою торгівлею й незмінними кабаками.

За житлово-комунальними умовами Юзівка відносилася до п’ятого класу, тоді як губернський центр — місто Катеринослав — до другого. В Юзівці можна було винайняти у престижному районі квартиру за 60 руб. на рік, а в Катеринославі — від 225 руб.³⁰ Селище впорядковувалося: комфортнішими ставали будинки, тривало озеленення. Результати благоустрою були доволі серйозними.

На 1913 р. Юзівка — велике промислове містечко — 57 834 мешканців, на 1917 р. — до 70 тис., заселеної площі — близько 200 дес., кількість вулиць сягнула 50, площ — 3, сад-парк займав 350 кв. сажнів. Житлових

---

³⁰ Адрес-календарь Южного горнозаводского и торгово-промышленного района. — С. 239.

будівель нараховувалося 4526, з них дерев'яних — 490 (звичайно, давалася взнаки відсутність у краї лісів), напівкам'яних — 900, солом'яних — 300, землянок — 246, кам'яних і цегляних — 2589, з них покрито залізом — 3109, черепицею — 1100, деревом — 700, землею — 246. Освітлювали електрикою і газом. Водопостачання відбувалося з колодязів, нечистоти і відходи вивозили обозами. Управління Новоросійського товариства відіграло помітну роль в роботі міської управи і слідкувало за забудовою та озелененням містечка. У 1911 р. на сади компанією було витрачено 4200 руб., на освітлення вулиць — 3700 руб., а у 1912 р., відповідно, 7600 і 2600 руб. Струм подавали з електростанцій заводу, котрі були введені до ладу в 1909 р., а в 1912 р. реконструйовані.

За півстоліття Юзівка з маленького робітничого селища перетворилася на індустріальний капіталістичний центр, що був пов'язаний передусім з економічним бумом у важкій промисловості. Відіграло свою роль і те, що керівництво вугільно-металургійного комплексу прагнуло створити в межах Російської імперії власну промислову імперію. Слід зазначити також, що попри залежність робітничого селища від Новоросійського товариства, немає підстав говорити про його створення Дж. Юзом, адже заснування та зростання Юзівки стало результатом загальної індустріалізації краю.

Аналогічною була ситуація і з Луганськом та Маріуполем, лише з тією різницею, що ці населені пункти формувалися дещо раніше й мали свої особливості розвитку. Луганськ став родоначальником металургійної і машинобудівної промисловості Донбасу — місцевий чавуноливарний завод мав важливе значення у справі постачання російської армії і флоту. Закриття його в 1886 р. аж ніяк не применшує заслуг Луганська у справі освоєння Донецького регіону. До моменту звільнення селян від кріпацької залежності на території майбутнього міста Луганськ існувало селище Кам'яний Брід та заводське поселення. Робітниче населення цієї місцевості розподілялося на дві категорії, які встановило керівництво заводу: на майстрів та урочників. Перші працювали в майстернях заводу, отримували місячну платню. У 18 років син кожного майстра складав присягу, набував звання майстра, після чого вважався таким, що перебуває на державній службі. По досягненні 60-річного віку робітники звільнялись від роботи. З моменту вступу на службу кожен отримував від заводу 2 дес. землі та щомісячне продовольче утримання (2 пуди борошна). Молодь чоловічої статі до 18 років повинна була відвідувати заводську школу письменності. За це завод щомісячно видавав на кожного хлопчика 1 пуд борошна і 49 коп. асигнаціями³¹. Урочники виконували різні необхідні заводу роботи, за що отримували в користування земельні наділи та грошову платню. Так, одні косили та

³¹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. 3. — Екатеринослав, 1886. — С. 21.

скирдували сіно на казенній заводській дачі. Норма виробітку становила 100 кіп сіна, які необхідно було доставити на завод. Натомість завод виділяв 30 дес. землі та сплачував 20 руб. асигнаціями. Інші возили з Лисичанська вугілля — норма виробітку становила 900 пудів на кожного, за що отримували 30 дес. землі. Треті займалися постачанням деревини, яку возили з Красноярської дачі — норма виробітку сягала 70 колод на кожного. Їздити доводилося за 15 верст, як платню вони отримували 30 дес. землі та звільнялися від заводських робіт. Четверті заготовляли дрова — 20 сажнів на кожного, плата була така ж, як і у попередньої категорії. Кожного року здійснювались опитування і перебірка урочників. Тих, кого не влаштували умови роботи, звільняли. Особливо часто відмовлялися від перевезення вугілля, адже возити доводилось здалеку, що потребувало багато часу, тож вести власне господарство вже було ніколи³².

За два роки до звільнення селян від кріпацтва держава відмовилася від урочної системи й почала винаймати робітників для постачання вугілля та інших робіт. З 1861 до 1869 рр. керівництво Луганського заводу переглянуло та змінило норми землі, яка надавалася поселенцям у користування. Розмір наділу становив тепер 1 дес. Саме у зв'язку з цим передбачалося провести звільнення. Але селяни не дали згоди на цю уставну грамоту і тривалий час вели процес за наділення їх землею згідно з Положенням про гірничо-заводських поселенців, за яким їм надавалося право мати земельні наділи на рівні з державними селянами. Лише у 1871 р. було затверджено запис, за яким кожен господар отримував ділянку землі в розмірі, що відповідав кількісному складу родини (на кожную ревізку душу надавалась 1 дес.)³³.

Ця перемога селян в обстоюванні своїх прав надихнула їх на подальшу боротьбу. Так, під час утворення міста Луганська селище Кам'яний Брід увійшло до його складу. Але місцеві селяни вважали це невигідним для себе, а тому й несправедливим. Причина їх невдоволення полягла в необхідності сплачувати міські податки, проти чого вони почали протестувати.

8 березня 1861 р. вийшло положення, згідно зі ст.2 якого всі майстри звільнялися від обов'язкової служби й отримували від гірничого керівництва свідоцтва про звільнення встановленого зразка. Кожен, хто отримував такий документ, користувався всіма правами і мав виконувати всі обов'язки вільного сільського обивателя. У цих свідоцтвах фіксувався склад сімей кожного майстра та урочника. Волосне правління, створене в 1862–1863 рр., отримало від головної Луганської контори 840 таких свідоцтв, що свідчить про проживання на той час у селищах Луганський Завод і Кам'яний Брід 840 сімей.

---

³² Там же. — С. 22.

³³ Там же. — С. 23.

У 1870 р., за ревізьким переписом населення, у заводських робітниках числилося 237 сімей (361 душа; так у той час вівся облік людей нижчого соціального стану). Тоді як безробітних було 710 сімей (1207 душ)³⁴.

Слід визнати, що процес перетворення селищ Луганський Завод і Кам'яний Брід у місто Луганськ був доволі таки тривалим, так само, як і звільнення працівників від кріпацької залежності. 10 березня 1861 р. гірничому начальнику Луганського заводу з департаменту гірничих і соляних справ міністерства фінансів було надіслано циркуляр “Про запровадження у дію Положення про гірничозаводських людей казенних заводів”, за яким передбачалося поступове звільнення гірничозаводських людей від обов'язкової служби на підприємствах та отримання ними волі. Цей процес розтягнувся на два роки, з поступовим переходом від обов'язкової праці до вільнонайманої. А вже через рік із звільнених людей наказувалося створити гірничозаводські товариства і громадські управи, які мали підпорядковуватись загальним установам: державним, губернським, повітовим. Гірниче керівництво тепер користувалося лише правом нагляду за дотриманням громадського порядку в межах заводського округу. Циркуляр також встановлював порядок звільнення: після оприлюднення положення звільнялись усі нижчі та робітничі чини, які на день його затвердження прослужили 20 років, через рік — люди з 15-річною вислугою, а ще через два роки — усі інші нижчі та робітничі чини³⁵.

Звільнення від кріпацької залежності відіграло важливу роль у процесі урбанізації багатьох регіонів країни. Особливо відчутно це позначилося на утворенні міст Донбасу й зокрема Луганська.

У кінці 50-х рр. XIX ст. на території сучасного Луганська, крім ливарного підприємства, було багато інших промислових підприємств. Діяли 70 кузень, 10 салотопних заводів, 2 воскотопних, 2 з виробництва воскових і сальних свічок, шкіряний, миловарний, 8 цегляних і черепичних, 2 вапняних заводи, 3 маслоробні, 17 млинів. Напередодні селянської реформи в поселеннях Луганський Завод і Кам'яний Брід налічувалося 1558 кам'яних і 227 дерев'яних будинків. Тут проживало 9 тис. осіб. У Луганському Заводі були поштова контора, бібліотека з гірничозаводським музеєм, госпіталь, аптека, метеостанція, 2 готелі. Серед торгових закладів — 49 крамниць і винарень, 5 лазень. Щорічно проводилося два ярмарки.

Поступово забудовуючись, поселення набувало міського вигляду. До середини століття сформувалася площа, на якій у 1864 р. було споруджено Миколаївський собор. Як відзначали сучасники, за величиною й красою споруд Луганськ міг називатися одним з найкращих міст губернії. Саме тоді

³⁴ Там же. — С. 24.

³⁵ Маргулов А.Х. Вказ. праця. — С. 97–123.

постало питання про перетворення поселення на місто³⁶. Розвиток промисловості надав поштовх зростанню кількості мешканців робітничого селища, у зв'язку з чим місцеві чиновники 2 січня 1862 р. звернулися до міністра фінансів із клопотанням про надання Луганську статусу міста. Так розпочався процес, який тривав понад 20 років.

На той час поселення Луганськ перебувало у підпорядкуванні Луганської гірничозаводської управи. Річка розподіяла його на дві частини: безпосередньо Луганськ і Кам'яний Брід чи Старослов'яносербськ, які з'єднувалися мостом. Крім трьох кам'яних церков і таких самих будинків, що належали ливарному заводу, тут були школа, шпиталь, аптека, поліція, поштова контора, гірничозаводський музей, бібліотека, обсерваторія. Приватних будинків нараховувалось 1455, з яких усього 202 дерев'яних. Населення Луганська становило з 10 596 осіб (обох статей і різних станів), серед них 6667 гірничозаводських нижчих чинів і майстрів, 227 дворян, 573 купця, 1417 міщан та 602 ремісники. Безпосередньо Луганському заводу належало 14 155 дес. землі, що давало з оброчних статей щорічний прибуток понад 1200 руб. Мешканці Кам'яного Броду здебільшого займалися візництвом і торгівлею, у той час, як у Луганську були більш розвинутими ремесла та заводська промисловість. Зростанню міста сприяло його вигідне розташування: на шляху з території Війська Донського, де було розвинуте скотарство, до портових міст Ростов і Таганрог. Із ремесел процвітали кушнірство, виробництво бавовняних панчіх, ковальський та черевичний промисли. У місті не було нестачі у шевцях, черевичниках, шапкарях, каменярах, бляхарях, пічниках, штукатурах, столярах, мулярах, ливарниках, слюсарах, токарях, бондарях, колісниках та інших майстрах. Кількість місцевих заводів перевищувала 50, з яких 10 салотопних, 20 свічкових, 4 олійниці, 4 екіпажних, 1 миловарний, 1 шкіряний, 1 черепичний, 9 цегельних. Про розвиток торгівлі свідчать наступні показники: обіговий капітал із салотопного виробництва разом із торгівлею великою рогатою худобою та вівцями досягав 400–500 тис. руб.; хлібний торг щорічно складав до 50 тис. четвертей пшениці та льону, які відправлялися до Ростова і Таганрога, обіговим капіталом у 300–350 тис. руб.; торгівля мануфактурою сягала 100 тис. руб.; бакалійна та горілчана — 70 тис. руб.; залізом та різними металевими виробами — 45 тис. руб.; шкіряним товаром і виробами з нього — 15 тис. руб.; медом, воском, восковими і сальними свічками та дьогтем — 25 тис. руб. Сукупний річний обіговий капітал міської торгівлі становив 1 млн руб. Тож торгівля зростала так само швидко, як і промисловість. Ці висновки підтверджувало також постійне зростання кількості приписних купців та міщан³⁷.

---

³⁶ Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 252–253.

³⁷ Маргулов А.Х. Вказ. праця. — С. 97–123.

Загалом на 1862 р. Луганськ уже був доволі великим центром із розвиненою і постійно зростаючою інфраструктурою. У своєму звіті місцевий чиновник підтримував пропозицію гірничого начальника Луганського заводу про перенесення повітового центру із Слов'яносербська до Луганська. На підтвердження своїх висновків він наводив також опис колишнього позаштатного а з 1818 р. — повітового міста Слов'яносербська³⁸.

У 1863 р. Луганський Завод разом із Кам'яним Бродом мав: населення 10 556 осіб, які мешкали у 1785 кам'яних і дерев'яних будинках; 4 церкви, 1 синагогу, 1 училище; 81 купецький капітал, 90 крамниць; 207 різноманітних заводів та майстерень. Щорічний торговельний обіг селища перевищував 2 млн руб. Необхідність встановлення міського устрою пояснювалася скупченням у Луганську 4 тис. осіб чоловічої статі — дворян, чиновників, духівництва, купців, міщан, які не були підвідомчі сільському керівництву.

До 80-х рр. XIX ст. у Луганську було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. Усе це висувало заводське селище заводу на роль економічного й культурного центру Слов'яносербського повіту. Сприяло цьому й залізничне будівництво. 1 грудня 1878 р. відкрився рух на Донецькій кам'яновугільній залізниці, зокрема на лінії Дебальцеве — Луганський Завод. Тут було побудовано залізничну станцію, вокзал, паровозне депо 2-го класу, майстерні. У Луганську розмістилося управління залізниці. Поряд зі станцією виросла нова будівля, де було відкрито перше на Донбасі залізничне технічне училище³⁹.

Незважаючи на всі наявні передумови, статус повітового міста Луганськ отримав лише 3 вересня 1882 р. Робітниче селище Луганський Завод Катеринославської губернії разом з селищем Кам'яний Брід ставали повітовим містом під загальною назвою Луганськ. Сюди для забезпечення потреб місцевих обивателів переводилися зі Слов'яносербська належні повітові установи. Відповідний імператорський указ зобов'язував міністра внутрішніх справ зробити розпорядження про запровадження у Луганську затвердженого 16 червня 1870 р. Міського положення, за яким надавалося право участі у виборах сільським мешканцям⁴⁰.

Наприкінці XIX ст. Луганськ продовжував зростати. У 1895 р. німецький підприємець Гартман перевіз сюди з Хемніца (Саксонія) паровозобудівний завод, який у 1900 р. випустив перший локомотив. Заснування цього підприємства зумовило швидкий розвиток міста. За даними першого всеросійського перепису 1897 р., у Луганську проживало 20,4 тис. осіб, було 234 торговельно-промислових заклади. У 1896 р. бельгійці заснували Анонімне товариство Луганських емалевих майстерень, у 1897 р. — Анонімне

³⁸ Там само.

³⁹ Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 254.

⁴⁰ Маргулов А.Х. Вказ. праця. — С. 97–123.

товариство Луганських ливарних заводів. Почали діяти спиртоочисне, шкіряне виробництво, низка інших підприємств. Швидко збільшувалося населення міста — з 1897 по 1904 рр. на 14 тис. (34 404 особи)⁴¹.

Однак не всі верстви підтримували перетворення Луганська на місто. Хід урбанізаційних процесів намагалися загальмувати селяни — інертна, порівняно з робітництвом, частина населення. Посилаючись на положення від 8 березня 1861 р., яке звільняло їх від обов'язкової служби заводам і надавало права вільних сільських обивателів, вони надсилали імператорові прохання про звільнення їх від міських повинностей (18 серпня 1883 р., 27 червня 1884 р., 4, 13 травня 1885 р.). Проте господарський департамент міністерства внутрішніх справ направив катеринославському губернаторові листа з відмовою на прохання селян, наголосивши, що вони, як і інші міські мешканці, повинні сплачувати податки⁴².

На початку ХХ ст. у зв'язку з промисловим піднесенням, яке почалося в Росії в 1910 р., сталися помітні зміни в розвитку міста. Відкривалися нові підприємства, зростала кількість і концентрація робітників. Ще в 1908 р. у місті почали працювати цвяховий завод „Урдекен і Дюшассан”, слюсарно-механічна майстерня Минакова, макаронне виробництво. У 1909 р. відкрився ливарний завод Гуткіна, а в 1910 р. засновано суконну фабрику. У 1912 р. побудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, наступного року — Попова, а також невелику міську електростанцію Сухомлинова.

На 1914 р. у місті нараховувалося 31 підприємство (з обсягом виробництва 1888 тис. руб.) і 47 ремісничих майстерень. Найбільшими були паровозобудівний та патронний заводи. Зокрема, на першому чисельність робітників з 1907 по 1914 рр. зросла з 3800 до 4300. У 1914 р. завод випустив 150 паровозів.

Луганськ у ці роки відігравав дедалі більшу роль в економіці Донбасу. Але за своїм благоустроєм і рівнем культури залишався глухим провінційним містом. З 1904 по 1914 рр. населення збільшилося до 68,5 тис. осіб, однак житловий фонд зростав дуже повільно. На 1914 р. у Луганську було 7993 домоволодіння, більшість з яких — одноповерхові кам'яні будівлі (понад 1000 з них — із солом'яною та земляною покрівлями). У місті налічувалося 190 вулиць і провулків загальною протяжністю 31 км, але тільки 14 мали тверде покриття. На весь Луганськ, площа якого становила 2500 га, було лише 518 гасових ліхтарів, в основному в центральній частині. Відсутні каналізація, водогін. Основним видом міського транспорту залишалися візники. Слабко розвинута охорона здоров'я. У 1914 р. у місті була лише одна невелика земська лікарня, побудована ще в 1894 р. 1 лікар припадав на понад 3 тис. населення, а 1 лікарняне місце — на 1369 жителів.

---

⁴¹ Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 254.

⁴² Маргулов А.Х. Вказ. праця. — С. 97–123.

Перед Першою світовою війною в місті було 4 гімназії, прогімназія, семи-класне комерційне, залізничне та реальне училища, 11 нижчих міських і парафіяльних училищ і шкіл, 20 початкових. У переважній більшості шкіл працювали 1–2 вчителі. „Місто одинадцяти церков” — так можна було охарактеризувати Луганськ напередодні світової війни. Культурне життя підтримували 2 клуби, 3 невеликих кінотеатри, міська бібліотека, заснована в 1898 р. на кошти громадськості. У Луганську було одне зимове театральне приміщення і літній театр у міському саду. Бюджет міста зростав повільно, витрати на культурні потреби і благоустрій були незначними. Затрати на одного жителя знизились з 5,5 руб. у 1904 р. до 3,15 руб. — у 1911 р. За розмірами доходів із місцевого бюджету на одного жителя Луганськ посідав останнє місце серед міст Катеринославської губернії⁴³.

Поряд із Луганськом провідна роль у розвитку Донецького басейну належала й Лисичанську. Саме в місцевості біля Лисичої Балки наприкінці XVIII ст. розгорнувся промисловий видобуток вугілля. Можна навіть говорити про те, що Донбас як вугільна база звідси бере початок. Тут почалася промислова розробка кам'яного вугілля як в Україні, так і в усій Російській імперії. У 1799 р. уперше отримано кокс. Саме в Лисичанську народився новий загін робітничого класу країни — шахтарі, виникли й розвивалися шахтарські традиції. Лисичанськ поклав початок гірничій освіті у краї.

Чималий внесок Лисичанська в розвиток металургії Донбасу. У 1870 р. тут було пущено чавуноплавильний завод. Упродовж 1870–1872 рр. під керівництвом гірничого інженера І. Зеленцова освоєно доменний процес плавки залізної руди на мінеральному паливі. Пріоритет лисичанських доменщиків визнали навіть іноземні фахівці. У той період у Лисичанську діяли великі казенні шахти „Капітальна”, „Дагмара”. Разом із приватними копальнями поблизу сіл Рубіжного та Привілля до кінця XIX ст. склався великий вуглевидобувний Лисичанський район. У 1873 р. у місті було відкрито штейгерську школу, що відіграла важливу роль у підготовці гірничих фахівців для Донбасу та інших вугільних басейнів⁴⁴.

Маріуполь сформувався як важливий торговельний порт на Азовському морі, багатонаціональне поселення, котре невдовзі стало містом. Тривалий час це було одне з найбільших міст Донеччини. До 1780 р. воно мало назву Павловськ, у XIX ст. — на початку XX ст. — Маріуполь. У 1826 р. тут налічувалося 2998 мешканців, переважно купців і ремісників⁴⁵. На середину XIX ст. — уже 4579 осіб. Упродовж 40-х рр. XIX ст. поряд із греками селилися росіяни, українці, представники інших національностей. Місто

⁴³ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — С. 76–78.

⁴⁴ Лоранский А.М. Указ. соч. — С. 176; Подов В.І., Курило В.С. Вказ. праця. — С. 254.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — С. 392.

розширялося не лише завдяки зростанню промисловості, як це було у попередніх розглянутих випадках, але й за рахунок військових поселенців. Так, наприклад, відставні солдати російської армії заснували тут солдатську слобідку⁴⁶. Скасування кріпацтва надало значного поштовху розвитку Маріуполя. Особливо інтенсивно розвивалися промисловість і зовнішня торгівля. Усе це зумовило швидке зростання чисельності населення. Якщо в 1892 р. у Маріуполі проживало 17 тис., то в 1897 р. — уже 31 тис., а в 1914 р. — близько 58 тис. осіб. Для власників підприємств, купців, дворян та інших привілейованих прошарків населення у центрі міста споруджувалися двоповерхові особняки. Вулиці мостилися бруківкою. На околицях селилися робітники. Забудова робітничого району була типовою до решти міст регіону: казарми, бараки, землянки. У 1908 р. пущено першу в місті електростанцію. У 1914 р. Маріуполь освітлювали 686 електричних ліхтарів. У 1910 р. у центрі було прокладено водогін. Із 1896 р. діяв телефонний зв'язок і на 1910 р. налічувалося вже близько 200 абонентів, які користувались цим видом послуг. Саме того року розпочалося й прокладання міжміської телефонної лінії Маріуполь — Юзівка⁴⁷.

Окремо слід згадати про Єнакієве. Це місто відоме своєю чорною металургією. Ще в 1858 р. на річці Садки почалося будівництво дослідного казенного металургійного заводу. Під керівництвом гірничого інженера А. Мевіуса було збудовано 3 доменних коксоплавильних печі. Завод на честь Петра I назвали Петровським. У 1866 р. розпочався процес виплавки чавуну з місцевих руд на коксі. Для забезпечення підприємства паливом у 1858 р. було закладено Софіївську кам'яновугільну копальню. У 1862 р. тут видобули 156 тис., а в 1864 р. — 225 тис. пудів вугілля. Незважаючи на позитивні результати, завод було закрито. Через три десятки років тут знову виникає підприємство. Його відкрило Російсько-бельгійське металургійне товариство, засноване 1895 р. інженерами Ф. Єнакієвим і Б. Яловецьким спільно з підприємцями з Бельгії. Було збудовано 2 доменних печі, 2 бесімерівських конвертери, блюмінг, рейкобалковий прокатний стан, допоміжні цехи. У 1897 р. завод дав першу продукцію. Поблизу було відкрито кам'яновугільні копальні Вірівка, Мар'ївка, Бунге. Навколо підприємств вирости робітничі селища, які в 1898 р. було об'єднано в одне, назване за прізвищем інженера — Єнакієве⁴⁸.

На підставі даних, які наводить у своїй праці А. Рашин, можна побудувати таблицю, що відображає кількість немісцевих уродженців у містах південного сходу України.

---

⁴⁶ *Хараджаяев Д. Ал.* Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь: Типо-литография А. Франтова, 1892. — С. 74.

⁴⁷ *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.* — С. 392.

⁴⁸ *Подов В.І., Курило В.С.* Вказ. праця. — С. 259.

Таблиця 1

Немісцеві уродженці серед міського населення Південно-Східної України в 1897 р.⁴⁹

Територія	Чисельність міського населення (тис. осіб)		Немісцеві уродженці (% до всього міського населення)
	Всього	У тому числі немісцевих уродженців	
Харківська губ.	367,3	136,7	37,2
Катеринославська губ.	241,0	125,7	52,1
Область Війська Донського	318,7	175,6	55,1

Таким чином, найбільше міського населення було у Харківській губернії, а найменші темпи урбанізації спостерігалися на Катеринославщині. Найбільше прийдених у кінці XIX ст. було в містах Області Війська Донського, тоді як на Харківщині — навпаки.

Окремо слід показати чисельність міського населення в головних промислових губерніях південного сходу України, до яких входив і Донбас, на початку XX ст.

Таблиця 2

Чисельність міських мешканців Південно-Східної України на 1 січня 1914 р.⁵⁰

Територія	Чисельність міського населення	
	тис. осіб	% до всього населення
Харківська губ.	536,4	15,7
Катеринославська губ.	516,5	14,9
Область Війська Донського	417,2	10,8

Як засвідчують наведені дані, найбільше населення проживало в містах Харківської губернії, тоді як Область Війська Донського залишалась найменш урбанізованою.

Загалом процес заснування та розвитку міст на Донбасі у другій половині XIX — на початку XX ст. мав свої особливості. Якщо у першій половині XIX ст. заснування міст відбувалося переважно за територіально-

⁴⁹ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). — М., 1956. — С. 133.

⁵⁰ Там же. — С. 101.

адміністративним принципом як важливих транспортних осередків та оборонних форпостів на південному кордоні Російської імперії, то після реформи 1861 р. і до 1900 р. збільшення кількості міст і зростання міського населення зумовлювалися стрімким промисловим розвитком регіону, заснуванням при підприємствах великої кількості робітничих селищ і поселень. Головними чинниками зростання міст і містечок були промисловий переворот, індустріальний бум, розбудова залізничної мережі, збільшення обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо. На початку XX ст. процес розвитку міст характеризувався облаштуванням і благоустроєм центральної, елітної частини населених пунктів регіону — як нових, так і давно існуючих, а також налагодженням життя заможних верств. Їх особливостями були впровадження різного роду побутових вигод (водогін, каналізація, телефонний зв'язок, електричне освітлення), розширення міської транспортної мережі, облаштування вулиць та громадських місць, елітна забудова у центральних частинах міст. Водночас умови життя більшої частини мешканців — некваліфікованих і низько кваліфікованих робітників, так, як і умови їхньої праці, залишалися незмінно важкими. Крім того, незадовільними також були санітарно-гігієнічна ситуація, медичне та освітнє забезпечення, задоволення культурних потреб нижчих верств населення регіону.

REFERENCES

1. Haradzhaev, D. Al. (1892). *Mariupol i ego okrestnosti*. Mariupol: Tipo-litografiya A. Frantova. [in Russian].
2. Haiduk, V. A., Liashenko V. H., Mozghovyi V. I., Navka I. P. (2000). *Yuz i Yuzivka*. Donetsk: Kardinal. [in Ukrainian].
3. Kondufor, Yu. Yu. (1981). *Istoriya robochih Donbassa. V 2-h tomah*. Kyiv: Naukova dumka. (Vol.1). [in Russian].
4. Korzhov, H. (2006). Rehionalna identychnist Donbasu: geneza i tendentsii rozvytku za umov suspilnoi transformatsii. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh — Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 44. [in Ukrainian].
5. Kryzhnaya, ZH. P. (1998). Oblik dorevolucionnoj YUzovki. *U istokov goroda Donecka: Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii*. (p.56). Doneck. [in Russian].
6. Loranskij, A. M. (1900). *Kratkij istoricheskij ocherk administrativnyh uchrezhdenij gornogo vedomstva v Rossii 1700–1900 gg*. [in Russian].
7. Lyashchenko, V. G. (1992). Torgovo-promyshlennaya burzhuaziya Donbassa v 1861–1917. *Letopis' Donbassa*, (1), 33–36. [in Russian].]
8. Majorova, N. L. (1995). *Istoriya Doneckogo kraya v dokumentah i materialah*. Doneck. [in Russian].
9. Marhulov A. Kh. (2005). *Urbanizatsiia Donbasu u 1861–1917 rokakh* [Urbanization Donbass in 1861–1917 years.] (Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].

10. Nahorna, L. P. (2008) *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Podov, V. I., Kurylo, V. S. (2009). *Istoriia Donbassu*. Luhansk: LNU imeni Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
12. Prohorov, A. M. (1977). *Bolshaya sovetskaya entsiklopediia v 30-ti t. (Vol.27)*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
13. Rashin, A. G. (1956). *Naselenie Rossii za 100 let (1811–1913 gg.)*. Moskva. [in Russian].
14. Shtiglic, N. (1869). *Spiski naseleennyh mest Rossijskoj Imperii, sostavlennye i izdavaemye Central'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennih del. Sankt-Peterburg (Vol.46)*. [in Russian].
15. Tronko, P. T. (Ed.). (1968). *Istoriya mist i sil Ukrainskoi RSR. Luganska oblast*. Kyiv: Golovna redaktsia URE AN URSSR. [in Ukrainian].
16. Tronko, P. T. (Ed.). (1970). *Istoriya mist i sil Ukrainskoi RSR. Donetsk oblast*. Kyiv: Golovna redaktsia URE AN URSSR. [in Ukrainian].
17. Vallershtejn, I. D. (1908). *Adres-kalendar' YUzhnogo gornozavodskogo i torgovo-promyshlennogo rajona: Nastol. i sprav. kn. dlya vsekh*. YUzovka: Tipografiya G.S. Penyakova. [in Russian].
18. Zherebeckij, P. I. (2001). *Istoriya goroda Gorlovki*. Gorlovka. [in Russian].